

БАЙЫРКЫ ТҮРК ЖАЗМА ЭСТЕЛИКТЕРИНИН ИЗИЛДЕНИШ ТАРИХЫ
ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ ДРЕВНЕТЮРКСКИХ ПИСЬМЕННЫХ ПАМЯТНИКОВ
THE HISTORY OF STUDY OF ANCIENT TURKIC WRITTEN

Аннотация: Макалада түрк тилдүү элдердин эң байыркы жазма маданиятынын үлгүлөрү – рун сымал жазуулардын табылышы, изилдениш тарыхы тууралуу сөз болот.

Негизги сөздөр: түрк тилдери; Орхон-Енисей жазуулары; рун сымал жазуулар; Орхон экспедициясы; тарыхый лексикология; лексика; жазма эстеликтер.

Аннотация: В статье рассмотрены образцы древней письменной культуры – их нахождение и история изучения руноподобных письменностей тюркоязычных народов.

Ключевые слова: тюркские языки; Орхон-Енисейская письменность; руноподобные письмена, Орхонская экспедиция, историческая лексикология, лексика, письменные памятники и т.д.

Annotation: The article devoted to the models of ancient written culture - their finding and history of studying runic written languages of Turkic-speaking peoples.

Key words: Turkish languages, Orkhon-Yenisei script, runic letters, Orkhon expedition, historical lexicology, vocabulary, written monuments.

Түрк тилдүү элдердин тарыхында айрыкча орунду рун сымал жазуулар, башкача айтканда, байыркы Орхон-Энесай жазуулары ээлейт. Тарыхта көчмөн элдердин ичинен түрк уруулары өңдүү өздөрүнөн кийин жазуу изин калтырган элдер аз.

Ташка жазылган жазууну үйрөнүү иши Сибирдин мурунку убактагы маданиятын жана байыркылыгын үйрөнүү менен тыгыз байланыштуу. Жазуунун бул түрүн табуу, бул жөнүндөгү маалыматтардын жыйналышы Сибирди үйрөнүүдөн башталат.

Сибирдеги ташка жазылган жазуу жөнүндөгү маалыматты биринчи жолу 1962-жылы Николай Витзен билдирген: «Сибирде, Верхотурьеден көп алыс эмес жерде, зооканын бирине кандайдыр бир белгисиз тамгалар менен жазылган жазуу табылды. Бул жазуу жөнүндө жергиликтүү карыя адамдар, москвалыктар багындыргандан жүз жыл мурун эле, бул таш ушул ордунда тургандыгын айтышат. Качан жана ким тарабынан жазылгандыгын билишпейт. Жазуусу бар таш бир жарым саржанча суудан чыгып турат. Ушуга жакын жердеги аска «жазылган таш» деп аталат» [4, 4-5]. Бул «жазылган таштын» сүрөтү жана мындан башка да Сибирдеги жазуулардын сүрөттөрү Н. Витзендин эмгегинде берилген.

Сибирдеги табылгалар жөнүндө дагы бир маалымат пайда болот. Бул жолу Семен Ремезов деген адам орус падышасы Петр Инин тапшыруусу боюнча 1696–1697-жылдары Сибирдин картасын түзгөн. Анда азыркы Кыргызстандагы Дмитриевка деген кыштакка жакыныраак жерде «Орхон-Таш» деген бар, деп бир пункт көрсөтүлгөн [1].

Н. Витзен менен С. Ремезов Сибирдеги рун сымал жазуулардын таралган аймактарын гана көрсөтүшсө, Филипп Йоганн фон Страленберг деген швед офицери Сибирде сүргүндө 13 жыл жүрүп, мекенине кайткандан кийин, 1730-жылы Сибирдин байыркылыгы жөнүндөгү өзүнүн эмгегин жарыкка чыгарган. Бул эмгекте жазуулар жөнүндө илимий мүнөздөгү маалыматтар менен бирге алардын көчүрмөсүн да берген.

XVI жана XVII кылымдарда орус элинин өкүлдөрү Сибирге барып жайгашкандан тартып, алар бул жердин байлыгына көңүл бура баштаган. Мүрзөлөрдү казып, андан кымбат баалуу металлдарды алышкан. Ушунун өзү Сибирдин байыркылыгын эртелеп үйрөнүүгө алып келген. Сибирдин байыркылыгына кунт коюп изилдеген ушундай окумуштуулардын бири доктор Мессершмидт болгон. Бул адам Петр Инин тапшыруусу боюнча 1720–1727-жылдары Сибирди изилдеген [4, 9-19].

Сибирдин байыркылыгы жөнүндөгү эстеликтерди жыйноочулардын дагы бири Г. Спасский болуп саналат. Бул адам ташка жазылган жазуу жөнүндөгү маалыматты таблицасы менен бирге 1818-жылы чыккан макаласында жарыялаган [5, 147-177]. Граф Н. П. Румянцовдун демилгеси боюнча Г. Спасскийдин бул эмгеги академик И. Круг тарабынан латын тилине которулуп, окумуштуулар чөйрөсүндө кеңири белгилүү болгон [2].

Белгисиз жазуулардын илим дүйнөсүндө белгилүү болушунда фин экспедициясы да чоң роль ойногон. Финляндиялык археолог И. А. Аспелиндин жетекчилиги астында 1887–1889-жылдары Сибирге экспедиция уюштурган: экспедиция убагында енисей жазууларынын бир канча үлгүлөрүн тартып алган. Экспедициянын жыйынтыгын 1885-жылы «Енисей жазуулары...» деген ат менен альбом түрүндө жарыкка чыгарган. Бул альбомдон Енисей жазууларынын кээ бирөөлөрүнүн копиясы менен бирге, алардын ачылыш тарыхы да орун алган. И. А. Аспелин енисей жазуусу жөнүндөгү эмгектеринде Сибирь менен Финляндиянын маданияттарынын жалпылыгы бар [2, 15]. Финляндия менен Прибалтика Урал-Алтай элдери менен узакка өнүгүүнүн натыйжасында өздөрүнчө болуп кетишкен, бирок чыгыш тарыхы боюнча бир болгон деп, азыркы убакта эч бир аныкталбаган пикирге келген. Ушунун негизинде ал окула элек жөнөкөй рун жазуулары чыгышы жагынан финдерге таандык деп эсептеген, бирок кийин бул жазуу гунндар аркылуу түрк менен монголдорго тараган деп караган.

1889-жылы Н. М. Ядринцевдин атайы уюштурган экспедициясы Орхон-Енисей жазууларын изилдөөдө жаңы этапты ачты. Орхон суусунун жээгинен Кошо-Цайдам деген жерден тикесинен тургузулган, бети толо жазылган ташты табат. Кийинчерээк белгилүү болгондой Н. М. Ядринцев тарабынан табылган бул жазма эстелик Күл-Тегинге арналып тургузулган эстелик болуп чыгат.

Ивановский Тарбагатайдагы торгуттарга саякат жасаганда Тарбагатайдан да аскага жазылган рун сымал жазуусун көргөн экен. Ушуга таянып өзүнүн 1889-жылкы отчетунда Н.М.Ядринцев рун жазууларынын борбордук Монголиядан табылышы, алардын Азияда таралышы жөнүндөгү жаңы маалыматтарды берет. Рун жазуусунун таралышы Монголиядан Тарбагатайга чейин барат. Бийлиги Каракорумдан Ысык-Көлгө чейин жеткен кандайдыр бир урууга таандык деген пикирди айткан [3, 107].

1891-жылы июнь айынын башында Россия Академиясынан академик В. В. Радловдун жетекчилиги астында экспедиция жөнөтүлөт. Экспедициянын курамына Н. М. Ядринцев, В. В. Радловдун уулу жана башка адамдар кирген. Орхон өрөөнү байыркы убактагы жашаган эки элдин маданий очогу болгон: уйгур (түрктөрдүн) жана монгол элдеринин эски шаарлары Орхондогу Кара-Баласагунда жайгашкан. Тарыхый жагынан мындай эки жактуу мааниси болгондуктан, Кара-Баласагун шаарынын калдыгы археологиялык жагынан изилдөө кызыкчылыгын туудурган. В. В. Радловдун отряды Орхон дарыясынын өрөөнүндөгү мурдагы Н. М. Ядринцев тапкан Күл-Тегин менен Могилянга коюлган эстеликтердеги жазуулардын көчүрмөсүн алышкан. Күл-Тегиндин эстелигиндеги кытай жазуусу боюнча, эстелик Тан династиясынын убагында 12-айдын 7-күнүндө (732-ж.) коюлган. Бул эстеликтин бир жагында рун жазуусу, экинчи жагында «Өлгөн Күл-Тегиндин эстелиги» деген темада кытай жазуусу менен жазылган [3, 107].

Экспедициянын Д.А.Клеменц баш болгон отряды Селенга өрөөнүндөгү Уранхай (Тува) жеринен ташка жазылган 14 жазуунун көчүрмөсүн алган. Анын ичинен төртөө жаңы табылган. Мындан башка Орхон өрөөнүндөгү Эрдени-Цзу монастырынан көп алыс эмес жерден ар түрдүү жазуу менен жазылган 16 таш табылган.

Орхон экспедициясынын Н. М. Ядринцев жетекчилик кылган отряды Голь, Орхон өрөөндөрүн жана Түштүк Ханхай райондорун изилдеген. 20-августта Онгин өрөөнүндөгү Манста тоосуна жакын жердеги жайыктан ташка жазылган рун жазуусу бар чоң эстелик табышып, көчүрмөсүн алышкан. Кийин окулганда бул эстелик Могилян хандын туугандары Илтерис каган (Гудулу) менен анын аялы Илбилге катунга арналып коюлгандыгы аныкталган. Н. М. Ядринцевдин отряды ушул жолу 30-августта Асхет дөңсөөсүнүн батышыраак жагынан өздөрү издеген рун жазуусун табышып сүрөткө тартуу менен көчүрмөсүн алышкан. Мындан башка мурдагы жолу келгендеги (1889-ж.) эстелигинен Эрдени-Цзу монастырына жакын жердеги эстеликтин көчүрмөсүн да алышкан [7].

Экспедициянын мүчөлөрү үч топко (Радлов, Ядринцев, Клеменц) бөлүнүп алып, Орхон (Хара-Баласагун, Эрдени-Цзу) жана Селенга өрөөндөрүндө болушкан. Аталган райондорду алар географиялык, топографиялык, метриологиялык, археологиялык жана лингвистикалык (таш жазууларды табуу боюнча) жактан изилдешкен. Орхон өрөөнүнүн картасын түзүшкөн.

Кыскасын айтканда, экспедиция Академия тарабынан түзүлгөн программалык милдеттерди толук аткарган [4].

Ташка жазылган эстеликтерди атайы уюштурулган экспедициялардан башка айрым адамдар тарабынан да табылган. Орхон-Енисей эстеликтерин табууда Д.Клеменцтин ролу чоң. 1894-95-жылдары Потаниндин экспедициясына катышкан адамдардан (Б. Р. Рабдановдон) Д.Клеменц Монголиядагы Керулен районунда ташка жазылган жазуу бар деген кабарды уккан. Ушундан кийин Д. Клеменц Керулендин күн чыгыш жагындагы Сенкир өзөнүнөн ташка тартылган (оюлуп жазылган) жазуусу бар эстеликти тапкан [3]. Бул жазууну кол менен көчүрүп алган.

1897-жылы Д. Клеменц өзүнүн аялы (Е. Клеменц) менен Селенга суусунун жээгиндеги Налайха почта станциясынын жанынан чоң эстелик тапкан. Бул рун жазуусу үч хандын кеңешчиси Тонүкүк деген адамга коюлгандыгы В. В. Радлов окугандан кийин белгилүү болгон [5].

Ушинтип, рун сымал жазуулар жөнүндөгү маалыматтар, копиялары басма түрүндө жарыкка чыгып, окумуштуулар дүйнөсүнө кеңири таралган.

Жазуунун бул түрүн 1893-жылы 25-ноябрда даниялык окумуштуу, Копенгаген университетинин профессору Вилгельм Томсен окуп чыккан. В.Томсен Күл-Тегинге арналган эстеликтин окулушун тактайт. Енисей жана Монголиядан табылган эстеликтердин көпчүлүгүн В. Радлов окуп, аларга талдоо жүргүзөт.

XX к. түркологдордун экинчи тобу: П. М. Мелиоранский, С. Е. Малов, И. А. Батманов, В. М. Насилов, А. Н. Кононов, Н. А. Баскаков өндүү көптөгөн түркологдор Орхон-Енисей эстеликтерин изилдөө жана ал эстеликтердин фонетикалык, грамматикалык жана лексикалык өзгөчөлүктөрүн тактоого киришет.

Орхон-Енисей эстеликтерин ачууда жана аны илимий чөйрөгө кеңири белгилүү кылууда академик И. А. Батмановдун салымы чоң [6]. Изилдөөчүнүн ушул тармакта жүргүзгөн илимий иштери рун жазууларын изилдөө тарыхында үчүнчү этапты ачкан дешке болот. Енисей региону боюнча жаңы жана мурдагы табылган эстеликтерди кайрадан тактап окуп чыгып, аларды «Памятники Тувы» деген үч жыйнакта чагылдырган.

Орхон-Енисей жазуу эстеликтерин көп кырдуу планда изилдөө иштери С. Е. Маловдун «Памятники древнетюркской письменности» (1951), «Енисейская письменность тюрков» (1952), «Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии» (1959) деген эмгектери жарыкка чыккандан кийин башталган.

Байыркы түрктөрдүн эстеликтерин изилдөө Ю. Немет, В. Котвич, Г. Рамстедт, П. Аалто өндүү чет өлкөлүк окумуштуу түркологдордун сиңирген эмгектери да чоң. Жогоруда аталган окумуштуулардын арасына Рене Жиро деген окумуштууну кошо кетсек болот. Орхон-Енисей жазма эстеликтеринин тексттеринин ичинен тарыхый маанилүү документ болуп төмөнкү эпитафияларды атап өтсөк болот:

Күл-Тегинге коюлган эстелик (731-жылы өлгөн), Билге-каганга (Могилян) коюлган эстелик (735-жылы өлгөн). Бул эки эстелик Орхон суусунун жээгинде Кошо-Цайдам деген жерден табылган [7].

Үч хандын кеңешчиси (Капаган, Илтерис, Билгекаган) Тонүкүк эстелиги эки чоң таштан турат. Тола суусунун оң жээгиндеги Налайха менен Улан-Батордон 66 км түштүк-чыгыш жагындагы Байн-Цокто коктусунан табылган. Эстелик 725-жылы тургузулган. Тон үкүккө арналып тургузулган эпитафия байыркы түрк адабиятындагы өз каарманынын өлгөндүгү жөнүндө кабарлабаган жалгыз гана баяндама болуп саналат.

Адабияттар:

1. Батманов И.А. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности. Ф., 1959.
2. Бернштам А. Социально-экономический строй орхон-енисейских тюрков VI-VII веков. М.-Л., 1946.
3. Известия Императорской Академии наук, том VIII, №1. СПб., 1898.
4. Радлов В. Сибирские древности. Приложение: извлечение из путевого дневника Д.Г.Мессершмидта. Том I, вып. I. СПб., 1888.
5. Спасский Г. Записки о сибирских древностях // Сибирский вестник, 1818. Ч. I.
6. Сборник трудов Орхонской экспедиции, вып. I. Приложение: отчет экспедиции на Орхон, совершенной в 1889 году Н.М.Ядринцевым (географический отчет).

7. Сборник трудов Орхонской экспедиции, вып. I. Предварительный отчет о результатах снаряженной с высочайшего соизволения императорской Академии наук экспедиции для археологического исследования бассейна реки Орхона В.В.Радлов (с приложениями). СПб, 1892.

Рецензент: филол. илимд. канд., доц. Каратаева С. К.

УДК 41: 415.2: 494.3

Мураббекова Ж. М.
КГУ им. И.Арабаева
Бишкек, Кыргызстан
Zh. M. Muratbekova
I. Arabaev KSU
Bishkek, Kyrgyzstan

КЫРГЫЗ ТИЛИ МЕНЕН БАШКЫРТ ТИЛДЕРИНИН ОРТОСУНДАГЫ ОКШОШТУКТАР ЖАНА АЙЫРМАЧЫЛЫКТАР

СХОДСТВА И РАЗЛИЧИЯ В КЫРГЫЗСКОМ И БАШКИРСКОМ ЯЗЫКАХ

SIMILARITIES AND DIFFERENCES OF KYRGYZ AND BASHKIR LANGUAGES

Аннотация: Төмөнкү макалада түрк тилдеринин бутагы болгон кыргыз тили менен башкырт тилинин фонетикалык окшоштуктары жана айырмачылыктары жөнүндө сөз болду. Ошондой эле башкырт тилинин түрк тилдеринен айырмаланган бөтөнчөлүктөрү да каралды.

Негизги сөздөр: түрк тили; башкырт тили; кыргызтили; фонетика; тилилими; тектештик; классификация; диалектология; генеалогия.

Аннотация: В данной статье рассматриваются сходства и различия в фонетике двух языков, а именно основ тюркских языков кыргызского и башкирского. Также, рассматривались особенности отличий башкирского языка от тюркского языка.

Ключевые слова: тюркские языки; башкирский язык; кыргызский язык; фонетика; грамматика; сопоставление; языкознание; классификация; диалектология; генеалогия.

Annotation: In this article, similarities and differences in the phonetics of the two languages are considered, namely the foundations of the Turkic languages of Kyrgyz and Bashkir. Also, the peculiarities of the Bashkir language from the Turkic language were considered.

Key words: Turkic languages; Bashkir language; Kyrgyz language; phonetics; grammar; juxtaposition; linguistics; historical and comparative linguistics.

Тил коомдук көрүнүш болгондуктан, тил менен элдип тарыхы өз ара байланыштуу. Элдин коомдук турмушунун өнүгүшү менен бирге тили да (лексикасы да) өнүгүп отурат. Тилдин тарыхый маселелерин үйрөнүүдө, тилди элдин тарыхы менен байланышта кароо үчүн ал тилдин диалектологиялык планда текшерилишинин да чоң мааниси бар.

Тилдин чыгышы, анын башка тилдер менен тарыхый байланышы салыштырма тарыхый тил илиминин маалыматтарынын негизинде белгилүү болот. Эгерде тил тарыхый жактан изилденбесе жана ал генеалогиялык классификация боюнча белгилүү бир тилдердин тобуна кирбеген болсо, мында тил ошол элдин тарыхы жана анын башка тилдери менен тектештиги жөнүндө тиешелүү маалыматтарды бере албайт. Мисалы, генеалогиялык классификация боюнча орус тили славян тилдеринин, кыргыз тили түрк тилдеринин, тажик тили иран тилдеринин тобуна кире тургандыгы сыяктуу маселелерди тура ажырата билүү керек.